

Strasbourg-i telegráf

Jegyzetek a Dóm tövéből (1990–1991)

„Strasbourg... felváltva volt a Rajna-parton német birodalmi szabadváros, francia királyi végvár, a Német birodalmi szabadváros, a német–francia gyűlölködő szerelem feldúlt fekhelye, ma pedig szállást ad az Európa Tanácsnak, s a gyanakvások és a rossz emlékek közt vajúzó Egyesült Európa bölcsője”
(Cs. Szabó László: *Magyar diákok közt Strasbourgban*, 1954).

BÚCSÚ. 1990. február 15-én, pénteken, kora délután az elcsöndesült Országház folyosóján bizonytalan sietséggel kerestem a kijáratot. Időkényszer szorított; családom búcsúbedre készülődött, s még villamossal, Hévvél és busszal csaknem egy órás út ígérkezett Csepelre. A hazaígért időt alaposan elmulasztottam, mert a Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnökkel a *Tiszatáj*-ba tervezett interjú témája megnyújtotta együttlétünket. Elnök úr részletesen elbeszélte korábbi diplomáciai játékok részleteit a románokkal: a diktátorral való találkozásainak harci mozzanatait, Grósz aradi kudarcát, én pedig öt éves tiltás utáni első, megkésett utam tapasztalatait. Én soroltam a Sütő Andrással való hosszú beszélgetés komor tényeit. Január elején Csoóri Sándor hívott: mennék vele Erdélybe és Andrásához, de még gyöngye vitéznek éreztem magam a hosszú útra, így jó három héttel később, 1985-ös belépési tilalmam óta először, a régi Orientvonatok szorongásával utaztam Sepsiszentgyörgyre, majd a székely körvasúttal Vásárhelyre. A kisállomásról egyenest András ölelésébe érkeztem, aki ötször szorított magához, mondván: legalább annyi jár, ahány évig nem látogathattam hozzájuk. Itthon jobbára még a romániai „demokrácia” ünnepében hevült a közélet, ám Szűrös Mátyással András azon figyelmeztetését latolgattuk, miszerint: „Kútmérgezés történt.” Vásárhelyen Andrással meg-megszakadt a beszélgetés, mert hol csörrent a telefon, máskor barátok és különféle futárok érkeztek; bolydult az este, mert a február 10-ei gyertyás-könyves tüntetés szerveződött. Elnök úr politikai tapasztalattal mondta, mely majd a beszélgetés címévé emelkedett: „Most is aggódom.”

Különös búcsú elnök úrtól és a hazától, meditáltam hazafelé rázódva, mert 89. október 23-án, a köztársaság mámoros délelőttjén öt hallgattam a Ház erkélyéről, de már omlott állapotban éreztem magam, s este a László kórházban

ABLONCZY LÁSZLÓ a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999); legutóbbi kötete: *Sinkovits Imre a Hargitán – Fél évszázad töredékei a Nemzeti Színház 175 esztendejéből* (2013).

búcsúztam a naptól. Májfertőzés – így szólt a diagnózis; mellettem egy fiatalember haldoklott, állapotos felesége látogatására érkezte tudta meg: árvát hoz a világra. Okom és időm volt hát tünődni az élet mibenlétéről is a politikai fordulatot ígérő kor hajnalán. Magam életének rendszerváltását a betegágyon határoztam el: az ivást befejezem. Februárban, négy hónap múltán, tünődtem a sors különös forgandóságán: ugyan még mindig gyöngélkedve, a *Film Színház Muzsika*-beli munkatársaktól soha nem találkozásra búcsúztam; aztán kedves barátoktól is már elköszönve, épp a Házban és épp Szűrös Mátyás az utolsó, aki Isten veleddel jó utat kíván. Mert párom, Magdó már október elsejétől a strasbourgi egyetem magyar lektoraként dolgozott, s a téli szünet végén a gyerekek iskolai folytonossága és betegségem javuló jelei nyomán immár sürgős és végleges elhatározással a családnak is muszáj volt utazni. Hazaérkezve a Dacia már megrakottan állt az udvaron, s anyósom sietősen bekapkodott finomságai után már a búcsúcsókok következtek. A fiúk, Balázs és Bálint csak-csak legényesen állta nagyikáék veszteségét, de Borcsi zokogása akkor s valamennyi visszatérés alkalmával, valahol Tatabánya közelében csöndesült szipogássá. Hátra-hátra néztem vigasztalásul, de könnybe homályosult tekintettel nézett előre, hogy túljutva Ausztrián mielőbb a sose látott ismeretlenbe, Strasbourgba érjünk.

MI OTT A DOLGOM? – tünődtem a készülődés heteiben. Mert a gyermekek majd járják iskolájukat, Balázs a Nemzetközi Gimnáziumban, az ikrek pedig sajna' odahagyva a Zsolnai-módszert, a második elemi franciául kínlódják. Magdó pedig az egyetemen három fokozatban a magyar nyelvet tanítja, s az idő, a keleti fordulat jeleként, több mint kétszázan pedig francia nyelvű magyar művelődéstörténeti előadását hallgatják. Évódvén vele címesítettem vizsgára is köteles kurzusát: István királytól Király Istvánig. Egyéb feladatait pedig alig említette, amikor kitelepülési tervünket részletezve, strasbourgi tennivalóiról beszélt. Kölcsönözte a magyar könyveket; az Elzászban élő magyarok keresték és beszéltek sorsukat, nemegyszer tanácsát is kérték: merhetnek-e hazatérni? Aztán ott tanuló magyar ösztöndíjasok kis csapata is gyakran kereste ilyen-olyan kérdésben. Strasbourgban két francia-magyar szervezet is működött; igényelték, hogy az új idők új lektora rendezvényein részt vegyen, s hazai kapcsolataival segítse is lelkes igyekezetüket. Hazánkat érintő kérdések tárgyalására párom be-betért az Európa Tanács üléseire is. Egyszer hüledezve döbbsen távlatunkra; amikor Németh Miklós miniszterelnök felszólalván Sütő András biblikus képét, a lutheri „Itt állok másként nem tehetek...”-et idéző szövegét a tolmács nem fordította. Sorssajátosságunk az anyanyelv: a fordító szóban nem jegyzetelheti a mondatokat, márpedig történelmi dimenzióban is veretes, protestáns fordulatokat kellett volna értelmeznie. Reformáció, a magyar nyelv bibliaihletésű születése, szétdaraboltságunk, Sütő András... – lám, egy mondat is micsoda mélységeit világítja meg annak, hogy francia, angol, német nyelven Európa megértse hovatartozási kérdéseink gyötrelmeit.

„...Elzász, Lotharingia...” – visszhangzott tünt idők mélyéből, midőn az ötvenes években a rádió híreit hallva, a francia-német feszültség és megbékélés

kérdéseként valami titokzatos világ vizályos hivatkozásaként merült fel gyermekkori emlékeimben. De lám, Strasbourg: Elzász fővárosa, nekünk kelet-európaiaknak most metaforává emelkedett! Vörös csillagos idők hunytán a Remény, a Szabadság álmát sűrítő sokcsillagos európai fővárosként láttuk a Duna-medencéből. Otthonossági ábrándunkban úgy vágyakoztunk intézményeire, mint Dómjának látására a világjáró turista. Talán valami olyas szabadság iránti menekvőgörcs is élhetett Strasbourg-látásunkban, mint régi századok üldözöttjeiben, akik a városka utcáscskáiban rohanva ajzott reménnyel keresték az utat a katedrálishoz. Amelynek külső falába erősített vaskarika érintésével már védettséget érezhettek, megmenekülve az üldöző poroszlóktól. Jött idő persze, amikor végzetes veszély a Münsterert fenyegette; a francia forradalom kérelhetetlenjei máig láthatóan végigpusztították az ország templomait, kolostorait, de polgárainak leleménye folytán a strasbourgi dóm megmenekült, mert a trikolór sapkáját húzták a tornyára. S a forradalmi és harci láz ihlető indulója is itt fogant: 1792-ben Rouget de Lisle itt írta a Rajnai Gárda menetdalát, mely *Marseillaise*-ként a franciák himnuszává magasztosult.

(Vegyük számba, régen erre járt honfitársaink ugyan miért időztek az elzászi tájon? Szenczi Molnár Albert uramról, kiről Sütő András oly szépen írta: zsoldárfordításával a századokat énekelletti, ne feledjem: olajágas galambsereg szárnyaltatja zsoldárait. Mert 1592. június 28-án Argentínába, vagyis németes írással: Strassbourgba érkezvén azon tudományokat és poétikai érzékenységet elsajátította, melyre alapozottan majd 1607-ben százötven zsoldárt Isten dicsőségére magyarrá fordította. Szenczi Molnár Albert olykor a lutheránus Strasbourgból űzötten is, a közeli Büschweiler falu igazhitű protestáns gyülekezetébe gyalogolt, hogy úrvacsorát vegyen. A huszonkét éves deák menekülése, kiutasítása végett mégse ítéljük el Strasbourgot, mert derék atyafiainak jóvoltából Molnár Albert tartós helvéci és itáliai útra indulhatott 1596. július 21-én. S novemberben, Márton napján már csak két napra tért vissza, hogy megköszönje a polgárok adakozó kedvét. S ha ő végleg távozott is, a következő századokban ámulására honfitársaink gyakorta meg-megálltak. Színes utazástörténeti esszé is íródhatna világot és Európát járva miként kukkantottak be „Alsó-Alsatiá”-ba, melynek „feje és Metropolisa” Argentina, ahogy egykor Strasbourgot nevezték. Szepsi Csombor Márton 1618-as útjának leírásában, az Europica Varietasban is így olvassuk, s oda igyekezve a szántóföldet is szemléli: „...mezeje szép, búza-, rozs-, hagyma-, répa-, retek-, árpa-, zabtermő... Az kenyeret magyar módra komlós kovással sűtik, bor jó, nem drága...” Elzászt és Strasbourgot Szepsi Csombor még németországi tudósításként jellemzi: Münsterét pedig „Európának hét csudája közibe számlálják”, s kövek, oszlopok, a torony bádogozása és a „jó szavú orgona és hallatlan szép mesterségesen csinált szép prédikálószék” mellett kivált csudálta az „órai mesterség”-et. Részletesen leírta a monumentális szerkezetet, amely élet és halál dimenziójában a Nap és Hold, a bolygók és csillagok járását, évszakok múlását jelezte, miközben Krisztus urunk fényében a Kaszás feltűnését, a földi és égi világ működésének végtelen voltára döbbsenti szemlélőjét. Teleki József 1760. május 29-én érkezett a városba, ahol a könyvtárba látogatott, szemlélte a piacon a garnizon vonulását, de másnapjának javát a Dóm bővölete töltötte el. Naplójában az üvegablakok és a kőfaragá-

sok szépségét dicsérte, s a toronyba felmenet a lépcsőket is számolta: „...míg én fel voltam, 496 grádics-fok, mindössze pedig a tetejéig több 600-nál”. Naplójában Széchenyinek szava sincs arról, hogy 1822. március 11-én Strasbourgban járt, útitársa Wesselényi Miklós pedig nem a városról, hanem az elzásziségről jegyzi fel: „Amint francia földre lép az ember, minden barátságosabban mosolyog. Az emberek udvariasak, szívélyesek... Elzászban természetesen még nincs meg egészen a franciának sajátos jellege, a nyelv nem tiszta, és különben is a vegyülék jelei mutatkoznak rajta; itt sem németek, sem franciák...” Széchenyi majd 1825. május 14-én is épp hogy érkezik, „néhány órát maradtam és végre 16-án Délután 3 órakor megérkeztem Párizsba” – olvasható naplójában. Az idők jele, hogy Bölöni Sándor 1830. november 16–28. közötti időzésében nem merül el a Dóm ámulatában, de részletesen ismerteti a telegraph-rendszert, amely a fővárostól kezdődően magaslatok vonulatában áll, s a titkos jelek szerint a hírvivő szerkezet félóránként működik, és: „Párizsból Strassburgig 8 minuta alatt jön el a hír, pedig ez 120 francia mérőföld köz.” Nyugatjáró reformistáink Párizsba igyekeztek, de Erdélyi János 1844. augusztus 2-án egy éjszakára itt időzött, és főként Gutenberg emlékoszlópa gyűjtötte fel érdeklődését, hiszen szobra mellett a város egy szigetecskéjén látható az emlékkő, ahol gondolata megfogant, mely nyomán a könyvnyomtatással a kultúra, a művelődés és a művészet új galaxisra jutott. Erdélyi is felküzdötte magát a toronyba, de ő úgy számolta „494 lépcsőnyi magasba mentünk”. Degré Alajos 1855. december 18-án is épp észlelte a város szép és zajos voltát, „elfogultan” sietett Párizsba, hogy a világos után elmenekült barátaival találkozzon. Liszt Ferenc, a tizenkét éves gyermek, aki ekkor kópés játékossággal „zongorakontár és fuser”-ként is jegyzi magát, 1823 novemberében egy magán s és egy nyilvános szerepléssel jelentett eseményt a városban. Nem tudjuk, hogy fiacskáját kísérő Liszt Ádám uram felbaktatott-e a Münster tornyába, de tán gyermekségének édeni emléke is felzúgott Ferenccben, amikor hatvankét év múlva, 1874-ben Longfellow művére komponálta a Strasbourg harangok című, démonokat űző oratóriumát. Gróf Széchenyi Ödön Hableány nevű hajójával 1867 tavaszán Budapestről indult a párizsi „Világtárlat”-ra. A kis gőzös kapitánya magával vitt kedves pianínóján aligha játszott május 9-én, mert Strasbourg felé közeledve zátonyra futottak, s mint írja: „...mindnyájan a vízbe ugrálva a hajót a legnagyobb erőfeszítéssel oldalt letoltuk... majd nem nyakig vízbe merülvén... Délután 1/2 4 órakor Strassbourgnál a francia csatornába bekanyarodva oda hagytuk a vad Rajnát minden kiállott szenvedéseinkkel s Franciaország határán belől a legelső éjjeli állomáson horgonyt vetettünk.” „Strassbourg gyönyörű!”, tudatta édesanyjával Bartók Béla 1906. március 17-én dátumozott képeslapján, s ezen a napon Vésztő-Szilad puztán élő húgát is üdvözölte, majd Párizson át Bordeaux-ba utazott, de édesanyját újra strasbourggi képpel üdvözölte (március 20-án).

A kis magyar művelődéstörténet strasbourggi fejezete keservesebb történelmi jelekkel folytatódik. Kosztolányi Dezső 1931-es útjáról készült jegyzetében is utal a város és Elzász sorsára, amikor feljegyzi: „A főposta homlokzatán három német köfedelem áll kőkarddal kezében. Hogy kicsodák, nem tudom. Nincs fejük. Akkor fejezték le őket, amikor a győzők bevonultak.” Merthogy az 1870-es francia–porosz háborúban németté vált a város, s majd az első világháború végén, 1918-ban lett újra francia. Micsoda szerencse, hogy 1939. július 9-én vasárnap Strasburgban kétórás ácsorgásra kényszerült

a párizsi vonat, így Radnóti Miklós beszélhetett a városba, hogy láthassa a székesegyházat. A poétai látomások változatossága: Kosztolányi úgy látta: „Kőcsipkés fülkében középkori szentek vigyáznak. Hallom az ördög sivalkodását is, akit diadalmasan sarkon tipor.” Radnótit rettenetes bajlátások kísérték az úton, és áhítata szerint: „...a félhomályban minden sarok új csodát mutat, minden oszlopfő kivirágzik, az üvegablakok szinte lebegnek a színeikkel”. 1939 júniusában Hunyadi Sándor Kehlben, majd átvonatozva a strasbourg-i állomáson a két hadsereg egy-egy katonájának udvariasságát vizsgálva, hessegeti a gondolatot, miszerint háború lobbanna a két ország között. Gyanútlanágát hamarost ifjú író társa is szenvedheti, mert az ördög rászabadult a világra. Augusztus derekán Örkény Istvánt már a háború huzata indítja haza a Gare de l’Este-ről, és Strasbourg-ig ácsorog a folyosón, mert a vonatot az egyenruhások hadinépe szállta meg. 1940-től Hitler uralta a várost és Franciaország nagyobb részét, mígnem 1944. november 23-án Leclerc csapatai vissza nem foglalták Elzász fővárosát. Amely a második világháború után a megbékélés Európájának jelképes fővárosává is emelkedett. Ahogy a menekült magyar diákok körében 1954-es látogatása alkalmával Cs. Szabó László írta: „...szállást ad az Európa Tanácsnak, s a gyanakvások és rossz emlékek közt vajjúd Egyesült Európa bölcsője. Strasbourg kicsi hely, de kezdetleges az európai egység is, egyelőre beleférnek gondjai egy pár emeletes székházba, a város peremén.” Aztán az 1956-os forradalom után újra magyar diákokkal és menekültekkel telt meg a város közeli Robertsau öreg kastélya és a hatalmas parkjában épített újkori kollégium. Azokat az éveket Ferdinandy György írta és írja mesteri legendáriummá. Kétszer is feleségévé fogadta a Nemzetközi Gimnázium igazgatótőjének a lányát; írásai annak az intézménynek az emlékét is idézik, amelynek kései diákjaként 1990–93 között Balázs fiam folytonos és keserves próbatételek szorításában a francia nyelvet és műveltségét alapozta.)

A PASSZUS. Teleki József írja naplójában, hogy esti sétája elmaradt a városban, mert a hajón hagyta passzusát, s némi igazolási eljárás múltán, másnap aztán a város nagy bibliotékájának megtekintésével kezdhetné napját. Strasbourgba jutásunk s életkezdésünk azért bajosabban indult, mint az erdélyi gróf utazása a felvilágosult Európában 1760-ban. Ne feledjük: a szabad választás hiányának hónapjait éltünk, s ha Mitterrand elnök 1990. január végén magyarországi látogatásán ugyan hibásnak mondta a trianoni döntést, ám a sorompós Európát még szenvedtük. A pesti francia követség által jelölt doktor úr budakeszi rendelőjében kellett jóváhagyó iratot szereznem arról, hogy egészségem alkalmas a tartós francia életre. Kedves, öreg bácsi volt, rutinosan tapogatott, s kérdegetett, de nem óhajtottam éberségét kockáztatni azzal, hogy bevalljam: májgyulladásból tápázkodom, nehogy lekapcsoljon a családi karavánról. Aztán a Lendvai utcai konzulátusra mentem vízum-passzusért, melyben kötelezettséget vállaltam: a németországi Kehl felől lépek be (?)... – hogy sorállás folytán csoszogjunk át Franciaország földjére. Ám a hivatali törődés különös jelei Strasbourgban mutatkoztak igazán. Magdó ugyan már ősz óta államközi szerződésben foglalt rend szerint tanított az egyetemen, ám tartózkodásának éves engedélyét hónapok múltán se kapta kézhez. Instanciázni járt a rendőrségre, s mindenféle al- és felvilági észak-afrikai, kisázsiai menekültek, beszi-

várgottak társaságában többször is órákat várakozott, hogy hivatalos életének igazolását végre megkapja. Aztán kezdte a sorállást a mi papírjainkért is; s már kiírta az évvégi vizsgák rendjét, amikor végre méltóztattak hitelesíteni: jogszerűen él és dolgozik az országban. Ám ezt még kevésbé tekinthettük a hivatal packázásának, azt már inkább, hogy egy szombat délben az Auchan áruházat elhagyva, a parkolóban magyar rendszámú autónkhoz érkeztek a vásáros kocsiival, amikor egy rendőrségi kisbusz fékezett mellettünk. Fegyveres csapat ugrott elő, és körbekerített bennünket; idegenrendészeti ellenőrzés: kik s mik vagyunk?! Általános riadalomban Magdó nyugodtan, s kiváló franciasággal igazolta tartózkodásunk okát-jogát. Most, hogy immár behavazott fejfelidéződik előttem a riadalmas pillanat s majd a későbbiek, gyanúm: tán nem is az autó rendszáma, hanem a magam és Bálint fiam fekete hajzata lobbantotta bennünk az illetéktelenül beszivárgó család gyanúját. Pasqua belügyminiszter idején szivárgott ki az a belső rendelet, mely szerint a „markáns arcszínűek” fokozottan ellenőrizendők. Aztán újabb forduló következett: egy nap a francia titkosszolgálat embere csöngetett olcsó bérű hautepierre-i lakásunk ajtaján. A konyhába tessékeltek, letelepedett, kérdezett és jegyzetelt. Azonmód kitűnt: nem Magdi érdekelte, hanem szerény személyem. Az rendben van, hogy az asszonyka tanít, de én mit lustálkodom itthon? Nem mondhattuk, hogy egészségem javulása is életprogram; így szűkítve, de az igazságot választottuk: cikketet és könyvet írok. Mert az újraindult *Tiszatáj* távszerkesztőjeként a Szűrös-beszélgetés mellett Kincses Elemérrel a megújult vásárhelyi színjátásról hogyan cseréltünk eszmét, amely szintén leírásra várt. S hozzá: Tamás Menyhért, akkor a *Népszava* egyik vezetőjeként kért, küldjek majd tudósításokat. De hát mit meséljünk a francia titkosszolgálat sorsunkból s dolgaimból, úgyse értene semmit. Hírlapíró foglalkozásom is zavarta, így íróként iktatta hivatásomat. Kérdezett és jegyzetelt egy fél órát, aztán elköszönt. Az egyenlőség mintaállamáról még annyit, hogy hivatali bonyodalom támadt abból is, hogy a lakásbérleményt feleségem a nevére igényelte. Jó-jó feleség, jó-jó, hogy dolgozik, de akkor is, a lakhatás illetménye a férj nevére fogadható el.

(Az idegenrendészet szívós figyelmének megértését is adatoljuk családi példával. Ik-reink osztályában talán négy született francia gyerek járt, a többiek külföldről, Észak-Afrikából, Portugáliából érkezett és letelepedett családok fiai, lánykái. Visszatekintve a strasbourgi évekre, ma tapintatosan azt mondja Bálint: azért az osztály, az iskola légkörét tekintve előnyük volt, hogy „mi is külföldiek voltunk”. Borcsi és Bálint egykori osztály- és iskolatársainak hautepierre-i nemzedéke azóta elhíresült: a kilencvenes évek vége óta minden szilveszter éjjelén negyven-ötven autó felgyűjtásával az új esztendő első európai hírharsonáinak élanyagát szolgáltatják.)

AZ ÚJKORI TELEGRÁF-JÁRÁS. Nem feltételezem, hogy a francia éberségi szolgálat a szocialista levéllenőrzési gyakorlathoz hasonlatosan olvasta volna a küldeményeket, de tény: Budapestről két-három hét is eltelt, hogy egy-egy levél- vagy újsággküldemény megérkezett. Évszázadnyira messze vagyunk Európától – türelmetlenkedtem, mert balgán élt bennem az Ady-kor álma, amikor is

az Orient úgy vitte küldeményét Párizsból, hogy cikke harmadnap már a *Pesti Napló*ban megjelent. Budapestről kora délután indult a mostani Orient, hajnalban már Strasbourgba érkezett – így gyakran dühödten meditáltam: ugyan tizenhárom napig még hol bolyonghatott anyám, Tamási Ágota vagy Annus Jóska levele? A Keleti pályaudvari postán cenzori szekció tovább is működött? De hát a titkosszolgálati botrányok nyomán Horváth István belügyminiszter 1990. január 16-án a Parlamentben bejelentette lemondását...? Légiója pedig tovább dolgozott... Ő ment, a szervezet maradt – és elkezdte s így is folytatta túlélési hadműveleteit? Telegráfi késleltettségünket szűkös helyzetünkben is olykor költségesen könnyítettük. Ha sürgős beszélni valónk adódott, jó barátok, ismerősök, módjával ugyan, telefonon hívtuk egymást. Cikket, levelet faxon küldeni akkor még költséges volt, ha jól emlékszem: laponként 20 frankba került (1 frank akkor 40 forintot ért).

A francia újságokat szemlélve és a tévé adásait nézve úgy tűnt, hogy a keleti politikai fordulat polgárai örömben a passzus-gondokat hamarabb feloldották, mint a hivatalos szervek. Párizsban, a boulogne-i erdőben fóliából, lécekből fuserált hajlékokban főként a Romániából érkezett menekültek táboroztak. Magyar maffiózók a főváros parkolóóráit fosztogatták, majd idővel átadták a terepet a románoknak. Az elzászi napilap (*Dernières Nouvelles d'Alsace*) pedig fényképes riportban tudósított: a Németország felől érkező vonatok kocsijainak tetejét is lecsavarozzák a határőrök, mert gyakorta ott is keleti menekültek lapulnak. Egy vasárnap a párizsi magyar konzulátus telefonon kérte páromat: menne tolmácsolni a strasbourgi rendőrségre, mert egy magyar fiatal kiraboltak. Magdó egy estén át fordított; mint kiderült: ifjú honfitársunk az idegenlégióba jelentkezett, ám egészségügyi okok folytán alkalmatlan volt. Nyelvet nem beszélt, de egy hason sorsú ukrán társasággal megismerkedett, s azok kicsalták pénzét, okmányait, így ott állt Strasbourg kifosztottjaként. Végül kapott egy Párizsba szóló vonatjegyet, hogy a magyar hivatalosság okmánnyal és pénzzel hazaújtját segítse. Más alkalommal egy somogyi cigány fiatalember, aki vállalkozónak mondta magát, terhes élettársával érkezett. Azért kérte francia maradását, mert egy korábbi disszidálási kísérlete folytán a falu rendőre megfenyegette, s ő cigány voltában érezte magát üldözöttnek. Homályos mese, de a francia hivatalosság engedélyezte időleges tartózkodásukat. Olyasképp, hogy a férfi éjszakai szállásra került, párját pedig egy Strasbourg-közei kisváros kismama-otthonában helyezték el. Akkor s még jó ideg élt az a rendelet, amely egy kivételezett baloldali szervezet jogosítványaként a menekültkérelem engedélyét indítványozhatta. 1999 augusztusában az új Orbán-kormány üldözöttjeként így maradhatott Strasbourgban a Krasznai-tours-féle félszáz zámolyi roma. És nem azért, mert Tamás Gáspár Miklós és ébermozgalmi társasága Jospin miniszterelnöknek írt levelet. Krasznai társulatának későbbi történetét érdemes lett volna felderíteni: hárman-négyen dolgoztak, javuk határ menti tolvajként és bűnözőként lebukott, mások továbbálltak Kanadába, sokan pedig hazatértek.

VÁLASZTÁS MÚLTÁN. A rádióhullámoknak passzusra nem volt szükségük, s ezért is volt keserves, hogy napközben a Kossuth adó „hallhatatlansága” folytán nem értesülhettünk az otthoni eseményekről. Balázs türelmes és finom sávigazgatások nyomán este tíz után az éter éjszakai csöndesülésében próbálta előhalászni a hazai jeleket. Nagy recsegések között így fülelte ki az éjféle hírek-ből, hogy az MDF nyerte a választást.

(Március 28-án Annus Jóska szerkesztői mivoltában is már az első forduló utáni képviselő-jelölti vívódását osztotta meg kétoldalas, sűrűn írott levelében: „Pozsgay, Szűrös, Horn se tudott nyerni, s persze gyalázatosan keveset kaptam én is. Igaz, a dupláját, mint pl. Czine Miska a szülőföldjén, akire pedig esküdni mertem volna. Bolond ez a nép, hidd el. Az én (MDF-es) ellenfelem pl. egy Bratinka nevű egyetemi fickó, akinek a nevét se hallották soha a 3. kerületben, s akire Bíró Zoli azt mondta pár nappal ezelőtt: verd meg, mert nagyon rossz választás. Hát ő vert meg engem, de csúnyán, ahogyan az SZDSZ-es kis [k...] is rám vert egy csomó százalékot. A második fordulóból (mint gyöngge harmadik) mégse szállhatok ki, mert ez mindenféle bonyodalmakat okozna, no meg a megyéből egyedül én maradtam »talpon«. Mindez rendben van, magammal én el tudok számolni, ám jön a következő gubanc: az országos listán 11. vagyok, tehát azon a jogon kellene beülnöm. Ezt meg nem akarom. Ezt már nem tudom elszámolni magammal.” A következő gondolatmenetben József a mandátumátadás variációit is latolgatta: „Most mondd meg! Ha engem azzal fenyegetnek, hogy a helyemre P. Szűcs Julianna ül, akkor a végén még lányos zavaromban beülök az ország házába, s ülök ott másfél évet, mert annál többet ez a konglomerátum nem ér meg, ez szinte bizonyos.” József „szomorúan, de erős szeretettel” írott levelének további fejezetében így félt a holnapot: „Mindenesetre a legijesztőbb az a prognózis, amit Pozsgay ad Bíró Zoli kérdéseire válaszolva az újabb interjúkötetben: amazok kiprovokálnak egy erős antiszemitizmust, erre a másik fél válaszol, minek eredményeként előáll a nem kívánt helyzet: a magyarországi zsidóság rosszul jár, a nemzet pedig megszégyenül.” Önkritikusan zárta beszámolóját: „...én tényleg nem vagyok alkalmas honatyai szerepre”. Szomorúan, egyre szomorúbban olovasom valamikori barátom „elszámolási” igényét; egyszer talán még megírom barátságunkat, itt csak annyit: Jóska nem másfél évre, hanem két ciklusban is feszenghetett még az ország házában. S utoljára is ott találkoztam vele; valamikor 97 táján, s mint a régi időkben ölelő karral indultam feléje, ám érzékelvén, hogy közelében párttársai figyelik, kibújt ölelésemből, s távolságát jelezve, kezét nyújtotta. Értettem jelét; blamálok őt, a pártmandátumost, így néhány szót váltottunk formálisan, elbúcsúztunk – a soha nem találkozásra.)

A francia lapok természetesen a madarasok győzelmét remélték, s az eredmény nyomán a *Liberation* döbbséggel ellenkezéssel írta: Kis János a karizmatikus személy, és nem Antall József! Fejtő Ferenc dicsérete: az alantásra hangolt vélekedőknek vagy nyílt fanyalgóknak válaszolva, egy akkor élt napilapban a *Quotidien de Paris*-ban válaszolt: ne a pártok és ne a személyek fölött okoskodjanak, mert a legfontosabb: Magyarországon a demokrácia győzött!

A szabad választás és az új kormány körüli támadások részleteiről, avagy a Baló-féle és más tévésabotázsról is megkésve értesültünk. Gyakran néztük a francia tévéadók műsorát, a keleti események és változások épp csak villantak.

Egy csatornához szokottságunkból felszabadultan sűrűn váltogattuk a sávokat, de a híreket, a politikai műsorokat a francia hétköznapiassággal szembesítve, jövődönket, a pénzügyi, hatalmi érdekeltségek szerinti tagozódás súlyát akkor fel se értük. Elutazás előtt, még betegágyból írott röpké levélben a *Magyar Nemzet*-ben ellentmondani kényszerültem Karinthy Ferencnek, mert ő a hazai tévéhíradót támadva a „francia tévé” gyakorlatára hivatkozott. Jól ismerhette a változatokat persze, de sietősen fogalmazott, mert példaországában nem egy tévé működik. Ilyenformán a tények önkényes és célzatos hangszerelése szerint kápráztatják el a nézők millióit. S az is kitűnt: a hirdetések árjában gyakran nem az igazság, hanem a nézettség számít – így a legalantasabb hazugságig elmenő botrányhecc is közhangulatot alakít. Emlékezetes szenzációhajsza volt: az ötös csatorna egy rasszista bűnüggyel országosan visszhangzó cirkuszt gerjesztett, mígnem kiderült: rendezett hazugság volt.

Jobbára tudatlanságból gerjedt hamis képzetek fölött is ámulhattunk: gyermekeim kora este szívesen nézték a MacGyver-sorozatot, engem nem érdekelt, de magyar fejezete képernyő elé húzott, és családi egyetértésben kacagtuk sületlenségeit. Írom most ezt kései megvilágosodásban, negyed század tanulságaként: a macgyveri örökösen győztes mintája az USA viláгурalmának példázatmítosza. Széles a politikai-művészi-szórakoztatóipari diktátum: alább is, de MacGyvernél is kezdődik, s nagy változatosságban működik a műveletlen, pökhendi és lebecsülő, nagyhatalmi attitűd Charles Gatiig és Kim Lane Scheppeleig. Amely kifejezi: az eszmei és politikai hadászati nyugtalanítás tervszerűen ötvöződik az amerikai titkosszolgálatok tudományos szekciójában. Mintha a honi színház élet mai belterjességének eredetviránya lett volna Franciaországban: politikai bábszínház formán naponta adagolták a közügyi cinizmust az egyik francia kereskedelmi adóban. A Guignol-játékban politikusok, sztárok, népszerű emberek villámjelenetei gyakorta becsületbe vágó szkeccsek formáin derítették az estében ernyedő franciák millióit. A műsor gazdája szépen élhetett az üzletből, szabadidejében kedves foglalatosságaként kastélyokat vásárolt és gyűjtött. Nem makettek, hanem eredeti építményeket parkostól, szökőkutastól. Akkor csak meredtünk a csatornákra, ma már visszamenően világosná lett: szórakoztatóiparosként versengtek, az emberi értékek becsülését akár egy poénért is elárulták. Ahogy azóta itthon is látjuk; műsorról műsorra délután és este ugyanaz a tizenöt-húsz mesterfecsegő szórakoztatta a sokmillió nagyérdeműt. Néztük, bámultuk a megszállott silányságot; Villon, Victor Hugo, Valéry hazájában ottlétem másfél évében egyetlen versműsört nem láttam. S abban az országban, ahol Peter Brook talált színházra, és A. Mnouchkine vagy P. Chéreau vezetett társulatot, színházi közvetítésként már az is kivételes alkalomnak mutatkozott, ha valami bulvár sliccjáték került képernyőre. Nem tudatosodott, de még csak nem is sejtett előttünk, hogy honunkban is hasonló világ készülődik. S készülődött szerveződött a francia cégek ambíciója is. Magdi egy kukoricaüzembe járt magyar nyelvet tanítani, mert vezetői cégüket Karcagon készültek megalapítani.

(Márkus Béla a benzináremelés és a taxisblokádkáoszában aggodalmáról tudósított 1990 októberében: „A jövő: vakablak. De azért nem irigyellek benneteket! Franciaországban elviselni Magyarországot, az sem leányálom. Ki tudja, mi lesz.” Magam se tűnődtem másként, azért is, mert kísértett egy közeli emlék. Néhány napot otthon időzve, a tanácsalanság riadalmas jeleit észleltem: Csoóri Sándor hívott a Selyemgombolyítóba: Antall József két bizalmasával (Tar Pál és Osváth György) szerveztek eszmecsere-t a médiumok kérdésében. Elképedésemben szólásra se jelentkeztem: a miniszterelnök bizalmasai – mi-csoda ország- és emberismeret-hiányosan értékelik helyzetünket! Aztán Timkó Iván – rejtély, milyen kultuszminiszteri megbízatásában – kért: keressem hivatalában: időpontként vasárnap reggel 8 órát jelölje meg! Pontosan megjelentem, s a kapu zárva! Kiáltottam, s ő kihajolt az ablakon, lejött és ajtót nyitott; a Szalay utcai épület kísértetházként fogadott. Ketten bolyongtunk az épületben, mígnem szobájában hatalmas könyv és irathalmok tövében valami színházi kérdésekről tudakozódott. Nadrágjából kilógó ingében, lángoló okoskodását hallgatóva az őszi reggelen az se tisztázódott igazán, Iván miért hívott. La Mancha-hivatalnok; a változások ködlovagja – jelképként tűnt fel: apokaliptikus bizonytalanság? ...!; – ránk szakadt a szabadság! Szürreális képek sorozata tűnik elő: 90 nyarán Kisvárdán végre először találkozik a kisebbségi magyarság színházi gyülekezete, s Fodor Tamás, a liberális küldött-szakértő feláll, s közli: meg kell szüntetni ezt a rendezvényt! Ugyanitt drága Zoli barátommal, kit gyermekkorra ismerek, órákat arról vitatkoztam, hogy az SZDSZ-nek hinni lehet-e? Mert Zoli jámbor és gyanútlan lélekként még képviselőnek is szegődött hozzájuk, persze becsületérzése robbant, s néhány hónap múltán a függetlenre váltotta közügyi buzgását. Levélbe írta; milyen igazam volt akkor... Ha nem sorsunkba vágó abszurditásként is komoly ábrázattal szemlélem az említett életképeket, röhögni lett volna kedvem. De persze nekem könnyű volt zsöllyéből szemlélni a szcénát, és nyugalomra transzformálni magam, utazhattam vissza Strasbourgba. Ez időtt, már képviselőként, Annus Jóska ironikus önmentő fordulattal pendítette a Csoóri Sándor elleni Nappali Hold-hajszát: „Bevallom, bűnbánatot tartottam: bizony ki kellett volna már állanom az ország házában, s nagy beszédben kellett volna visszautasítanom mindenféle anti-t, mert mégis csak túrhetetlen, hogy legjobb hazánkfiait olyan hűmpellérek merik inszINUÁLNI, mint ez a Csoóri.” Milyen szívmelengető volt Nagy Gáspár levelét olvasni, akinek köszönhetően a Tamási-díj a Bethlen Gábor-díjhoz betagozódhatott. Gazsi persze a maga érdemét nem említette, de tapintatos szervezőként feladatra szólított: írnam meg Tompa Miklósnak, az egykori Székely Színház igazgatójának laudációját. „Nagyon reméljük, remélem, hogy e fontos ügyben, szerepben mellettünk vagy... Jó lenne, ha ebben a zilált világban legalább akkor és ott békeség költözne szíveinkben.” Zilált világ – milyen tapintatosan fogalmazott drága Gazsi. Ma is elhomályosult tekintettel olvasom sorait; hivatali minőségében, mindenkori közösségi álmában micsoda lélekemelő érzéssel intézte, szervezte az új világot maga körül. Ama „szalmaszál” Gazsi szívmelegében varázspálcaként működött holtáig. S jó ügyek szőlőjéjékként jelenvalóként érzem Őt ma is.)

ÖSSZEFÉRVE? Négyéves strasbourgi élettervemben úgy határoztam, hogy írok egy kis magyarságszociográfiát. Ha régmúlt századok magyarjai rövidebb-hosszabb időre betértek a városba, miért ne érdemesülne összegzésre az

a kis magyar társadalom, amely a második világháború után változatos sorssal megtelepedett a városban és Elzászban. Minthogy 1989 nyarán a Magyarok Világszövetségének elnökségébe választottak, a tájékozódást feladatnak is véltém. Kísértett az 1989. decemberi elnökségi ülés emléke is, amikor Nemeskürty István azt mondta: külföldre távozott magyarjaink abban a tudatban maradtak, ahogy honukat elhagyták. Valóban; vibrált bennem a kedv: kitapogatni, feltárni s leírni az archeológiai emlék- és létrétegeket: mit őriz a második világháború menekültje; az új idők érkezései miként látja holnapunkat az 56-os távozó? És mint tekint a házára az, aki később s tán nem is politikai okokból távozott?

Kedvem, sok okkal, hamarost elapadt. Strasbourgban két magyar egyesület is működött. Egyik élén férjezettsége után Strasbourgba kerül kiváló ember és tanár, Berthelne Tátray Katalin vezetésével magyarok és franciák gyülekezete kis költségvetéssel szív szerint dolgozott. A másik társaság élén Hegedüs László, ötvenhatos futballista, ki magyarul már dadogott, de a franciát se tanulta meg, így hát érdemes lett volna fütyörésznie, mint Párizsban Juszt Zsigmond feljegyzí a nyelvekben botladozó Munkácsyról. Hegedüs élettársa, Wassmer asszony, a szocialista párt képviselőjében a városházán dolgozott. Egyik társulás hazatekintő érzékenységgel is szervezte az eseményeket, a párosnak pedig ott volt a haza, ahol az üzlet: tokaji, paprika, szalámi...; kereskedelmi méretekben pendliztek Strasbourg és Budapest között. S hogy szervezetük erejét igazolják, azt, aki honismereti szolgálatukat igénybe vette, beléptették az egyesületbe. Jól működött ez az áruforgalmi magánérdekű hazafiság, amíg aztán igazi feladat adódott: az Európa Tanács Magyarország felvételét tervezte, s 1990 novemberére rangos művészeti események sorát kellett megszervezni. A Győri Balett, Olasz Ferenc tárlata, Sütő András és Hubay Miklós találkozója rangját jelentette a Magyar Napoknak, ám a Hegedüs-kompaniának egyikéhez se volt köze. Műveletlenségüknel csak a féltékenységük volt nagyobb – a hazai kultuszminisztériumba küldött levélben alávaló hazugságokkal rágalmazták meg páromat; hitványságukon átlátva, Kálmán Attila államtitkár azonmód papírkosárba dobta irományukat. Aztán jelentgetési kedvükben rátaláltak Demszky Gábor titkárságára, majd oda küldözgették irományaikat. Ahogy a vice hadműveleteket figyeltem, világosodott meg bennem igazán Illyés Gyula távirata a *Civódó magyaroknak*: „Magatokat se sirassátok, / ha majd a csönd honába térek. / Mindannyiszor jelen!-t kiáltok, / ha összegyűlve-összeférték.”

Összeférő honfitársak körében...? Ilyen társaságról magyarság-felderítő munkát vállalni? – bajos küszködés. Maga becsülő ember távolról szemlélte őket strasbourgi magyarként is. Mint például Jónás István, aki a strasbourgi egyetem szociológiai tanszékének vezetőjeként majd egy francia-német-magyar organikus építészeti vizsgálódást és vándorkiállítását is szervezett, melyben hazai példával a kispesti Kós Károly-lakótelep szolgált. Jó volt Istvánnal beszélgetni, mert egyetemista éveit idézve megnyitotta a történelmet is, amikor elbeszélte: 1956. október 6-án Rajk László újratemetésének estéjén Gáli József *Szabadsághegy* című darabjának bemutatóján ott volt a József Attila Színházban,

s az előtte levő sorban Nagy Imre ült. Október! – Jónás Pista francia egyetemi tanárként is őrizte magyarságát, s vallotta szocialista voltát, mert a forradalom álma kísérti egész életét. Beszél a menekülés stációról, a brüsszeli Nagy Imre Intézet működésének keserves, érdekharcokkal nehezített életéről; tapintatosan kerülve neveket, mert a vizálykodók java Párizsban, Brüsszelben és másutt a nagyvilágban akkor még élt. Strasbourg magyarjai változatos történelmi időkből érkeztek; egykori Hunyadi-páncélos, aztán kitántorgott hivatalnok és néptáncos, volt kalandor is, aztán egy később ismertté lett III/III-as („haza”)fia, ki tán folytatva apja hivatalát, álcázta magát azzal, hogy kosárlabdaedzőnek mondta magát. Az áruházban egy eladó szólított meg, aki otthoni életéből Eörsi István ismeretségére hivatkozott. Valamennyiük a mindennapok gondjaiba merülten magyar és francia voltak határán egyensúlyozva (?) éltek hétköznapjaikat.

JÖVŐ-MENŐ HONFITÁRSOK. Figyelmem így kevésbé rájuk irányult; erősebben a Strasbourgban átmenetileg időző honfitársaimat kameráztam: a váltóidőben kitüntetett helyen ki mint viselkedik és gondolkodik? Érkezett Hubay Miklós; akár firenzei óráin olaszul, a strasbourgi egyetemen francia diákoknak másfél órán lenyűgözően elemezte Madách *Tragédiáját*. Amikor hotelszobájában másnap reggel hosszan beszélgettünk, elhatározásának bizalmasává avatott: el akar tűnni a világ elől. Valahol Toscanában...; egy faluban talán vagy délebbre menekülve?... Miklós olyan megrendüléssel beszélte tervét, hogy ma is nyugtalanít az a reggel: ugyan mi hajtotta az önszáműzetés kényszergondolatára? Némultán hallgattam áradó monológját. Este pedig a Dóm tövében körözve óráról órára beszélte és elemezte Sarkadi Imre rejtélyes halálát. Mintha az író életművének halhatatlanulását és erejét a Titok-ban vélte volna megfejtetni. És azóta is tűnődöm: Miklós tán a maga megváltását is valami mítoszi fordulattal vélte oldani, ahogyan Athén összeomlása után fiával viaskodó Szophoklészét képzelte a *Búcsú a csodáktól* című drámájában. Markó Iván, a világot járó balett vezetője egy szatyorral érkezett; társulata később, Für Lajos jóvoltából katonai géppel landolt. Átbeszélgetett napjainkról kisebb esszé kerekedne, hiszen az otthoni társadalmi vajúdas, a zsidókérdés elintézetlenségét, [„a halottakat el kell temetni”] mellett a művészet sorsának távlatos kérdéseit latolgattuk. Béjart egykori táncosa szerint „mesterségben minden, de emberi, közösségi érzés” hiányzik a korszakos koreográfusból. Ezért is kettős az emléke: „Nagyon jó, és nagyon embertelen élete volt Béjart-nál.” Az amerikai-európai kultúra közötti feszültséggel és küzdelmeivel vívódtunk miközben az öreg város, a Petite France utcáskáit jártuk. Máskor kávé mellet csevegtünk, délben a Dóm órajátékát ámultuk, midőn az Úr megáldja az apostolokat, s balra fent a kakas rikkanott esendő ember voltunkra. És bizony rideg jele is elővillant az érdek-diktátumos világnak, amikor a balett hajnalig tartó próbáján azon kellett huzakodni a strasbourgi művelődési és sportpalota műszaki gárdájával, hogy az intézmény teljes világosító berendezését engedjék működtetni. Mert tíz reflektor felett darabonként fizettették volna a fényerő árát. „Megalázó vita (?) – cirkusz volt, de igyekszem magamból kitáncolni” – mondta Iván. S a görögök estéjén hűledez-

tem a pesti nagyképűsége is, ahogy az akkor pirkadatát élő Nap tévé riportere, Liszkai László minősítette a társulatot. Sorsmomentumnak annyit még: a Nap lovagja aztán az új idők szélhámosaként börtönben végezte. Az előadás másnapján Markó Iván és Olasz Ferenc társaságában kávézva melengető esemény volt hallgatni, amint közös filmet terveztek... – megvalósult volna? Dehogya; mint annyi más álom ködként ez is felszállt a reggellel, a hazai bolydultság feloszlatta. Amint Ivánnal való barátságomat is; alig fél év múltán, 1991 júniusában társulatát is odahagyta, és külföldi bolyongása bulvártémává silányult.

Átutazóban megállt a párizsi Magyar Intézet akkori igazgatója is, akivel otthonunkban beszélgettünk. S oly annyira felmelegedett az együttlét hangulata, hogy váratlanul megvallotta: az elmúlt négy évben 1 millió Frankot adott át egy Párizsban működő francia-magyar szervezet vezetőjének. Hökkent beavatottságunkban szólni se tudtunk. De ugyan mit is mondtunk volna, hisz értettük az illegális pénzfolyam célzatosságát. Vendégül láttuk Kincses Elődöt, aki Habsburg Ottóhoz érkezett, hogy elmondja a vásárhelyi drámát és a román-magyar együttműködés nehézségeit. Átbeszélgettük az éjszakát, de abban Előd nem győzött meg, hogy miért Budapesten időzik tartósan, ha a pogrom áldozata, Sütő András hazatért. Érkeztek és hallgattam honfitársaimat; szellemi emberek, művészek, akik változatos igénnyel beszéltek hogylétünk változásairól; közöttük mai is emlékszem: Tarr Béla milyen színvonaltalanul válaszolt az érdeklődők kérdéseire Macbeth-filmjének vetítése után.

Nevek és történetek hullámszásában az is feltűnik, hogy régiek és újak olykor hivatali rokkantként mutatkoztak. Hogy például a párizsi magyar diplomáciát annyira nem érdekelte a strasbourgi kulturális napok eseménye, nemhogy személyesen Elzászba látogattak volna, de még telefonon se kíváncsiskodtak az események felől. Egy 1990 novemberére szervezett történelmi beszélgetés elmaradt, mert Budapestről Ádám Magda, Párizsból Szávay János nagykövet mondta le a részvételt. Hunyadi István történész, aki az Európa Tanácsban a romániai magyarság ügyeit igyekezett előmozdítani, meghallgatást szervezett Szócs Gézának – ám a programot annulálták. Kínos történet volt, mert Szócs úr Svájcban nem méltóztatott átfáradni Strasbourgba. Egy Svájcban érkezett hír pedig azt panaszolta, hogy Jeszenszky Géza a genfi magyaroknak találkozóira ígérkezett, de elmaradt az eszmecsere, mert a miniszter úr síelési kedve erősebbnek mutatkozott. Mint a jegyzőkönyvből kitűnik: 1991. január 29-én már az új kormány képviseletében Bratinka József vezetésével jelen volt a magyar küldöttség a tanács azon ülésén, amikor a Petre Roman vezette román delegációt meghallgatták; ám magyarjainknak kérdésük se volt a vásárhelyi pogrom legfőbb felelőseihez. Ez is a kormánypolitika árnyalata a 15 millió gondoskodásában? – tűnődtem, mint ahogy a választás utáni otthoni hangolódás jelének mutatkozott: a *Népszava* már nem igényelte tudósításaimat, így akkor volt barátom, Kósa Csaba a *Magyar Fórum* szerkesztőjeként átszervezett Csurka István lapjához, ahol aztán *Strasbourggi telegráf* címmel közöltem néhány tudósítást és interjút.

(Máskor majd azt is elbeszélem részletesen, hogy Hitel alapítójaként már 1988 őszén, éppen Csurka István és Bíró Zoltán döntése folytán írásomat, a Csoóri Sándor kérésére adott Jurta-beli felszólalásomat több hónapos tanakodás után, a folyóirat nem közölte – koalíciós meggondolással. Mert a romániai magyarságról szóló dolgozat az SZDSZ-szel való együttműködést sértette volna. De a honi helyezkedési mozgalomban a Forrás című lapban is szalonképtelennek bizonyultam 1991 telén. Pintér Lajos szerkesztőként kért 1990 decemberében: anekdotikus összeállításra készülnek, s írnám meg emlékeimet a régi időkről. Gondoltam, ha már klasszikustól tanultuk: az emberiség nevetve válik múltjától; kacagjam, kacagtassak azzal, hogy papírom van arról, hogy a Forrás szerkesztőségének tagja vagyok 1973 szeptemberétől. Varga Mihály főszerkesztő meghívott az ünnepélyes alkalomra, még Katanics Sándorral, a Bács-Kiskun megyei Pártbizottság ideológiai titkárával is kezelttem, beszélgettünk, majd búcsúzóul Miska átadta a lap legfrissebb példányát. És másnap kirobbant a botrány: Szentmihályi Szabó Péter és Fábian László írása körüli tornádó elsodorta Miskát, de az én kirugatómat elfelejtették közölni. Dolgozóvezetlenség munkatársként Hatvani Dani, az új főszerkesztő lehagyott, mint bolsevik pártja József Attilát. Röpké emlékezésemben kedélyesen soroltam egyéb hecceimet is; név szerint: Fekete Sándor, Szinetár Miklós, Bata Imre irányomban való eszmei rugdosódásait. Igazán keresztyéni érzéssel és derűvel írtam, de Németh László munkásságának szakértője, Füzi László főszerkesztő, jó Bács megyeiként magas esztétikai öntudattal, humorfogyatékos politikai riadtsággal nem közölte a dolgozatot. Rendszert váltottam – és másfél évtizedes együttműködés után a Forrással örökre beveztem.)

DIPLOMÁCIA ÉS ILLEM. A szokogató iskolaját a nyugati világban persze járni volt muszáj. Egy nap Magdi hökkenten érkezett: valami összejövetelet rendeztek a fordulatot élő keleti országoknak, s bennünket Csengey Dénes képviselt. Aki tolmács útján eszmét cserélt, de oly kevélyen fogalmazott a cseheket illetően, amely hang a diplomáciában illemtelen. Dénes pedig nyomott hagyott kelet-közép-európai gondolatával: Armand Péternek javasolta, hogy a Strasbourg közeli városkába rendszeresen hívja meg a térség íróit, s egy-egy kérdérről beszélgessenek, ismerjék meg egymás munkáit is. Így is történt: a kilencvenes évek első felében Nagy Gáspár, Lázár Ervin, Páskándi Géza, Kányádi Sándor is ellátogatott Elzászba.

Az Európa Tanács tagsági beiktatásunk sokirányú szervezkedésének egyik jeleként az intézmény havilapja magyar számot tervezett. Egy nap a párizsi magyar követségről keresték Magdát: Göncz Árpád köszöntőjét azonnal fordítsa franciára, mert a szöveg magyarul érkezett a folyóirat szerkesztőségébe, márpedig lapzártá van (!). Amíg Magdi dolgozott, hajnalig volt időm a dühömből keserves kacajra váltani. Az elnök úr sleppje annyira diplomácia-fogyatékos, hogy levelét magyarul postázza, nyilván a Külügyminisztérium közvetítésével, ott is rendben valónak találták a francia lapba készült magyar nyelvű dolgozatot, majd Párizsban vajon Várkonyi Tibor mint sajtófelelős tán szabotázs kedvében továbbította, így a munkátlanság kísérte elnöki anyag Strasbourgba érkezett. Kínlódjon vele a lektor, aki ugyan nem a külügy beosztottja, de örüljön, hogy dolgozhat – társadalmi munkában. Micsoda provinciális és link tempó

tisztelt külügyérek! – füstölögtem olyannyira, hogy 1990. november 27-ei dátumozással Göncz Árpádnak címezve is megírtam a történetet. S ami már kacajossá is formálta a históriát: a Magyar Köztársaság elnökének levele feleségem kézírásával érkezett a Tanács lapjának szerkesztőségébe. Merthogy Magdi fél éve hiába kérte a hazai hivatalosokat, hogy francia klaviatúrás írógépre érdeemesítsék a Magyar Intézetet. Hitegetésnél többet nem kapott.

(„Milyen rendszerváltás volt maguknál?”, kérdezte Magdát egy Strasbourghban élő francia diplomata, majd így érvelt: „Martonyi Jánossal már a hetvenes években találkoztam Brüsszelben, s államtitkárként most is ott tűnt fel.” Magdi hallgatott, mert azzal mégsem védhette az eszmeiségében is megváltozott új világot, hogy Martonyi úr 1989-ben lépett be a Külügyminisztérium MSZMP-szervezetébe.)

Mulatságra is hangolt a honi hivatalosság, például nyilvántartási emlékeztének zavarában. A Rohan Palotában rendezett ünnepségen a Pro Cultura kitüntetést Szávay János nagykövet adta át a strasbourgi gimnázium igazgatójának. Oka pedig: intézményében a francia-magyar iskolaközi kapcsolatok példaszerűsége, melynek egyik jeleként mód van érettségire magyar nyelvből is. Direktör úr szárnyaló, nagy ívű beszédben köszönte az elismerést, majd az ünnepség végén a baráti társaságnak derűsen megjegyezte: tizenhárom évvel ezelőtt a régiektől egyszer már átvette... 1991. március 15-én tán két táblányi hirelésre érdemes Petőfi utcát avattunk, s ünnepi beszédet valami hazából kihelyezett kereskedelmi küldött mondott. Hallgatva őt azon tűnődtem: ostoba volna, vagy tán rossz lelkiismerete munkál, ha szava sincs a forradalom napjáról, mert a költő életműve helyett végig a Kiegyezés történelmi súlyát méltatta.

Egy másik méltóságunk, Szabad György kínos szereplése azt világította meg előttem: a tudós embernek is politikusként kell gondolkodnia és beszélnie, hogy más nyelven is értsék és kövessék gondolatmenetét. Az Országgyűlés elnöke 1991 januárjában Európa Tanács-i tagságunk alkalmából látogatott Strasbourghba. Kétnapos vendégségének eseményeként az egyetem meghívására szakterületének egy fejezetéről, a magyar reformkori jog alakulásáról beszélt. Magyarok és franciák, történészek, jogászok és érdeklődők hallgatták – de alig-alig értették. Mert Szabad professzor a korabeli nyelv fordulataival, többszörösen összetett mondatokban oly annyira bonyolította mondandóját, hogy kis idő után tolmácsa feladta hivatását, aztán újabb magyar a közönség közül jelentkezett, de az se győzte követni, majd a harmadik megadó kétségbeeséssel az előadás végéig bukdácsol az óságos, törvénykezési mondatok labirintusában. Szabad György meg se rezzent előadásának zavart menetén, láthatóan élvezte, hogy magas tudományossága bajosan követhető.

Kínos délután volt, de nem erről kérdeztem elnök urat, amikor este a szállodában fogadott. A jelenkor közügyi küzdelmeiről faggattam. A Reformkor s az új idők fordulatának összevetésében azt mondta: nehezebb most a helyzet, mert az idő folyómedre tele roncsokkal, tehát a híd építése során „a medret meg kell tisztítani a roncsoktól, mert a mérnöki munkában ez többletfeladatokat jelent”. A lelki és tudati sérülésekről, a már-már paranoiáig fokozódó indulatok és a honi

pártküzdelmek légkörében a kormány elleni támadásokat Szabad György így látta: „...a mai kormányról a tegnapi kormánypártiak úgy beszélnek, mintha a tegnapi kormány és a mai kormány között lenne kontinuitás... Vigyázat, mi nem egyszerűen kormány, hanem a kormányra jutott ellenzék vagyunk!” Illyés zsarnokság-versére utalva kérdeztem: vajon, a kormány győzi-e a feladatot és a munkát, ha a lelkekben a régi félelmek és görcsök tovább élnek? Szabad György válaszul felidézte az MDF vezetése és az MSZMP közötti első tárgyaláson mondott gondolatát: „...ha felszámoljuk a diktatúrát, és a demokrácia feltételeit megteremtjük, akkor paradicsomkert lesz Magyarország. De tudnunk kell nekünk, az idősebb nemzedéknek, hogy ehhez mi leszünk a trágya... Itt egy nemzedéknek tudomásul kell vennie, hogy akkor teljesíti hivatását, ha besegíti a következő nemzedéket az új szituációba. De nem azért, hogy elterpeszkedjen, nem azért, hogy élvezze a »felszabadultunk már« mámorát, hanem hogy jókedvűen nekilásson a paradicsomkert felvirágoztatásához.” Írásom végén elnök úr bátorító látomásához a magam édeni képét láttam fényleni. Mert a Kléber téren a strasbourggi csillagfényes éjszakában már huszonnégy európai nemzet zászlója között a magyar is ott lobogott.

(Paradicsomi illetéktelenségünkről elnök úr Madách Imre Mózes című darabjának jelenkori és holnapi tanulságait is hallgatva úgy éreztem a beszélgetés végén, hogy a hivatalos eszmecserén túl, időszerű és személyes kérdéssel búcsúzhatok. Jegyzetemet és tollamat félretéve, a 90-es őszi parlamenti és közügyi tornádójára utalóan kérdeztem: hogyhogy mindmáig nem tisztázódott a „Hordót a zsidónak!”-kiáltás szerzősége? Beszélgetésünk másfél órájában Szabad György tanári előadásformán sétált a szűk szobában, s válaszolt kérdéseimre. Most megtorpant, szinte döbbenet kérdő tekintettel nézett rám. Mert folytattam egy addig fel sem merült ténnyel. A vita áradásában homályos hang és képfelvételekre és képviselői vallomásokra hivatkozva dagadtak az uszadékos érzek, de a hivatalos dokumentumra, az országgyűlési jegyzőkönyvre senki nem hivatkozott. Aki pedig gyorsírással rögzítette azokat a percekét, a Film Színház Muzsikánál kollégám, a gépirószoba számos világbajnokságon díjat nyert mestere, Soós Ferenc. Vele otthon beszélgetve a tébolyossá feszített kérdéstről, csöndes hallgatagságában némi homályos célzatossággal megjegyezte: „Miért nem érdeklí öket a jegyzőkönyv?” Hökkenten visszakérdeztem: „Miért, abban mi van?” Ferenc egykedvűen válaszolta: „Semmi, mert-hogy nem hangzott el.” Akkor egy szóval se folytattuk a semmi értelmezését, de Szabad György elnök úrnak kérdőleg elmondtam jegyzőjének történetét. Erre ő kiabálni, mit kiabálni, dörögni, hörögni kezdett. Egy szavára sem emlékszem, csak arra, hogy érdemlegesen nem felelt. Nem mondta, hogy ellenőrizte volna a hiteles írást. És nemhogy csillapodott volna, a dühödtség olyan fokára jutott, hogy vendégként a kirúgás állapotában párommal kaptuk magunkra a kabátot, és távoztunk. Azóta se találkoztam Elnök úrral, kivel 1988 májusának közepén a Jurta Színházban a médiumokról rendezett tanácskozáson, hely nem lévén, a színpadra helyezett széksorban szomszédolva, egymásnak véleményeztük a szónoklatokat, s közben magunk is mikrofonhoz léptünk. Azóta is kísért az este: vajon a folyómeder kotrása közben szándékosan vagy akaratlanul nem újabb roncsokkal is terheljük a medret? Negyedszázad távolából ma már látható: a Csoóri

Sándor elleni támadás (Nappali Hold), aztán az alkoholista Hanákné víziója, a parlamenti zsidózás hamis hisztériája s azóta is napokra, hetekre adagolva megannyi rágalom egy teroszerű hadművelet is arra nézve, hogy itthon folytonos védekezésre kényszerítve, külföldön pedig antiszemitának rágalmazzák az országot. Negyedszázada folytonosan és mániákusan hiába takarítunk, a megélhetési gyűlölködők kicsiny, de elvakultságában hatalmas társasága programosan szennyezik a folyót. Édeni hídverés? Újabb nemzedékeknek se közelebb a paradicsom...)

MŰVELETLENSÉG ÉS FÖLÉNY – ez a két jelző merül fel, ahogy felidézem a sajtóban, tévében és a francia közéletben fel-felbukkanó híradásokat. S ezt nem magyarai sértettségéből írom, mert valamennyi változását élő keleti ország hasonló felületes és gyakran pökhendi légkört érzékelhetett törekvéseinek francia visszhangjaként. Ionesconak a *Figaro* utolsó oldalán egyhasábos rovata volt, s amikor Vaclav Havel Párizsba érkezett, gyilkos jegyzetet írt a lelkendező értelmiségiekről és politikusokról: bezzeg, amikor a cseh írók üldözték, bebörtönlözték, akkor a szolidaritás nagy bajnokai lapítottak – most könnyű ünnepelni! 1990. március 5–8. között négy éjszaka az Antenne-2 egyenes adásban Bukarestből a román kulturális életről tudósított. Műsorvezető az a Frederic Mitterrand volt, aki a közelmúltban, Sarkozy idején kultuszminiszterként is működött. Megdöbbsentem: tájékozatlanságában is micsoda fölényesen beszélt jeles színészekkel, írókkal, a román szellemi élet kiválóságaival. Ana Blandian, Marin Sorescu, Mircea Dinescu ültek körében, F. Mitterrand érzékelhetően egy versüket se ismerte; újra és újra fellengzős jelzőkkel Eminescura hivatkozott. Kezemben a színházjegy: 1990. május 24-én párommal Párizsba utaztunk, hogy lássuk a Théâtre de L'Europe meghívására az Odéonban vendégszereplő Katona József Színház *Platonov* előadását. A második este volt, s ahogy a 72 frankos, első emeleti erkélyről körbenéztem: kétszáz nézőnél aligha lehettek többen, s szünetben a nézők javarészt magyarul beszélgettek. A magyar társulat nemcsak hozta az előadást, hanem a bemutatóra Párizsban készülhetett, s aztán több estén át játszották Csehov darabját. 1968 májusából a Cohn-Bendit vezette csürhe pusztításainak nyomai még mindig koszolták a színház fönségét, melynek színpada fölött franciául futott a magyar nyelvű előadás szövege. Az Európa Színház előadásáról, a nemzetközileg is rangos hetilap, a *Nouvel Observateur* kritikusa erre utalóan szinte felháborodottan írta: ha így oldható meg az értehetőség, akkor a társulat ne vendégszerepeljen Párizsban. A Gloire sok hasonló írást, tévéműsört beragyogott akkortájt, annyi között itt már csak egyről. Avignonban 1990 nyarán magyar darabok is szerepeltek a fesztivál műsorában. Nádas Péter *Találkozás* című kétszemélyes darabját Alain Timar saját színházában rendezte, Ruttkai Éva szerepét a francia színházi élet kiválósága, Francine Bergé alakította. Rangos, szuggesztív előadás volt, de a *Liberation* kritikusa (René Solis) olyan történeti műveletlenséggel méltatta a darabot s vele az ország bolsevik múltját, hogy döbbenetünkben siketségének tényeit levélben tudattuk a *Liberation* főszerkesztőjével. Lovagiasság, a hivatás becsületének vagy a honfitárs védelme? Valamennyi együtt; hőkkenetünk írásra indított.

(A rendszerváltó fordulat uszadékos történetében az önkirekesztés anyyi története közül itt csak egyet: 1991 novemberében a pécsiek Találkozását Vincze János rendezésében, Sebők Klára és Puskás Tamás főszereplésével meghívtam a Várszínházba. Már plakáton is hirdettük az előadást, amikor Nádas Péter letiltotta a pesti vendéggjátékokot.)

Eltervelt (?) rendetlenség, értékzavar vagy műveletlenség dolgában persze miért is a franciákon háborogtunk, nemhogy magunkon kezdenénk a sort. Például az 1990-es, az avignoni játékokra készült füzettel, amely a XX. századi magyar drámairodalmat esztétikai kutyultsággal és arcpirító igénytelenséggel összegezte; számos miniszteriális és szakmai intézmény támogatásával a Műzsák Kiadó francia nyelven adta ki. (Szerkesztő: Lakos Anna.) Hírünk a világban? – Hubay Miklós ifjúságának genfi korszaka óta örök szolgálatosnak, a magyar irodalom és művészet diplomatájának tekintette magát. Hőgútás nyárban, árnyas fák alatt araszolva sétáltunk a hatalmas karneváli bolydulásban; Miklós szikrázott író társai nevében is, midőn a brosúráról beszélgettünk. Írt két tucat darabot, s legalább öt nem volna méltó, hogy franciául a címe említették? Különösen ha többet Rómában és Franciaországban is bemutatnak. Vigasztalni próbáltam Miklóst: idilli teátrumi időbe képzelje magát, hiszen a *Zsenik iskolája* című darabját abban a Szent Klára-kápolnában játsszák, ahol 1327-ben Petrarca megpillantotta Lauráját. De Miklós nem nyugodott, az évezredes magyar irodalom sértettjeként sorolta a méltánytalanságokat. Genf felől valami magán géppel érkezett, két napot főtt az avignoni forróságban – és a dráma brosúra levében. Üdvözlőlapokat írt ismerőseinek, majd hétköznapi megváltásunk mániákus hajszoltjaként tovább léghajózott Barcelonába, én pedig tanácskozáson találtam magam az Urbino kertben, melyet a *Süddeutsche Zeitung* rendezett *Színház és tolerancia* címmel. Semmi érdemlegesre nem emlékszem a délelőtről, csak arra, hogy francia és német újságírók, színházi emberek társaságában fehér műanyagszékben ültem szemközt a közönséggel. Hallgattam a toleranciáról szóló fellengzős szövegeket, néztem az ébernek mutatkozó, de egyre bágyadó közönséget, s azon tűnődtem: érdemes-e megszólalni? Egyáltalán el lehet-e magyarázni azt, amiben élünk keleten, s amiből reméltük, hogy kikecmereghetünk. Még annyit se tudnék elbeszélni Magdi árnyalt tolmácsolásában, hogy a drámatörténeti brosúrából kimaradt: a betiltott szerzők, az elhallgatott művek, az anatómias ügyek listája elmondhatatlan annak, aki nem ismeri létünk dantei bugyrait. Sorsunkat érintő mélységgel; mert Weöres Sándor évtizedig nem játszhatott *Kétféjű fenevadját* csak az értheti, aki Csokonait, a *Bánk bánt* és a *Csongort* is jól ismeri. Szóltam valamit mégis; személyes példázatként említettem: a színház úgyis tolerancia, hogy otthon, a nézőtérrel mellettem ül az a kolléga, aki a kommunista párt lapjában piszkolt, melynek nyomán színházról jó ideig nem írhattam. De a változások idején is abban az állapotban kínlódnunk, amikor lelkiismerete se rebben annak, aki a bolsevik pártvezetés megbízásából fenyegetésig menő jelzőkkel ember voltomat is kétségbe vonta. Igen, tolerancia, mondtam, s jelképesen az egészre utalóan fűztem hozzá: az új világ ígézetében nem volna illendő legalább egy bocsánatkérés?

(Az eszmecserét az Avignon közeli Carpentras zsidó temetőjének botránya is ihlette. Több tucat sírkövét megrongálták, amely országos felháborodást robbantott ki, s együttérző menet is szerveződött, élén a kormány tagjaival. Párommal Carpentras-ba autózunk, hogy emlékkavicssal rójuk le kegyeletünket, tiltakozván is a pusztítás ellen. A temető zárva volt, gondoltuk megtekintjük a zsinagógát. A délelőtti nyitvatartási idő (12h) előtt néhány perccel érkeztünk, a külső ajtó tárva fogadott, de az emeleti bejárat csukottan állt előttünk. Zörgésre, kopogtatásra kijött valaki illetékes, s közölte: a múzeum már zárva. Kérleltük, hogy két percre láthassuk legalább: „Nem lehet”, mert: neki is „kell ebédelni” – amíg tiltó érveit mondta, meg is nézhettük volna a szent csarnokot. „Jöjjenek délután” (nyitva: 3–5-ig). Mentük, fél ötkor nyomtuk a bejárat csengőt, nem nyitott ajtót senki. Helybeliek jöttek-mentek az épület előtt; tétováságunkat látva, valaki megjegyezte: „A zsidók nem szeretik a látogatókat.” Se a zsinagógában, se a temetőben tisztelegő emlékezésre nem volt módunk – carpentras-i napunkat a hiábavaló várakozás elporlasztotta. A temető előtt fölszedett kavicsot sokáig őriztem.)

A TEKERCSES SZENT-et „barát”-jának nevezte Radnóti Miklós a székesegyház főkapujának bal oldalán. Gyakori Dóm körüli sétáim során rá-rá pillogtam, talán azért is, mert az írás és az olvasás feladatává is növesztettem a strasbourgi családi táborozást. *Arcok és Vallomások*-formán Sütő András életrajzára szerződtem a Szépirodalmi Kiadóval, s reméltem: az 1990-es esztendőben el is készülök. Újraolvastam műveit, vallomásait hallgattam a magnószalagról, távolból szerveztem a képanyagot, s pötyögtettem a sorokat Erika gépemen. Egész nap szerzetesi magányban dolgozhattam, szerdai megszakításokkal. Mert Franciaország ugyan laikus államnak mondta magát, de annyira nem, hogy a szentekre való tekintettel az egyházi iskolák napja volt a szerda, az állami iskolákban pedig a tanítás szünetelt. Így aztán gyerkőceim szabad napját másorszámok változatosságában mulattuk, közülük egy folytonos viaskodás: levélírás az otthoniaknak. Heti muszájuk szülői egyetértésben, diktátum formán született, némiképp pótolandó anyanyelvi gyakorlatukat. Másnapi közös szerdánkat is megbeszélve, 1990. március 19-én este már elcsöndesedett a ház, amikor úgy éjfél táj telefoncsörrenés rázott ébrenlétre. Márkus Béla hívott: tudom-e mi történt Marosvásárhelyen? S már mondta is: Sütő András kórházban, élet és halál között lebeg, mert bestiálisan megverték!

Ránk szakadt a strasbourgi éjszaka.

Messzi távolban, tehetetlen fájdalomban sorra hívtam az otthoniakat, de többet ők se tudtak. Zokogás fojtogatott, s lassan tisztulni kezdett bennem András februári búcsúmondata, ami akkor meg se érintett, tán azért, mert halkán, szeizmográfusi tárgyyszerűséggel búcsúként említette: „Még pogrom is történhet.”

A pogrom bekövetkezett. Reméltem, hogy Évával beszélhetek; órákon át hiába csörgettem vásárhelyi otthonuk számát, majd virradat felé végre kattant a vonal. András öccse, Gerő vette fel, s mondta a bestiális történetet, s hogy Éva kíséretében Andrást vélhetően bukaresti kórházba szállítják. Azon az éjszakán a tekercses barát álma összehuttyant bennem, s az elkövetkező hónapok egy hatalmas jajdulás fájdalmában bonyolódtak. Ám a dermedtség érzésében is

a cselekvésakarás hajtotta napjainkat. Szemléztük az újságokat, lestük és jegyzeteltük a híradók anyagát, az otthonról és Romániából érkező tudósításokat Magdi szákszámra sokszorosította, és odapostáztam, ahol segítséget reméltem; Éva Maria Barki ügyvédnek Bécsbe, folytonos levélváltás kezdődött Habsburg Ottóval és titkárával, Szász Judittal, és Fejtő Ferenc betegsége ellenére is tartósan figyelte az eseményeket, kért könyveket, hogy a kisebbségi kérdésben az elzászi németiség történetében elmélyüljön. Szokai Imre külügyi államtitkár András becsülésében addig is rendületlen volt, s a román politika kitűnő ismerőjeként a francia lapokban is gyakran nyilatkozott. Többször is hívott telefonon, írt, hogy íróbarátunk sorsát megbeszéljük. Az egymásra utaltság jegyében levelet írtam Ion Caramitrunak, a Bulandra kiváló művészeinek, aki 1989 decemberében a véres események estéjén bekecsben, a történelmi hevílet mámorában tűnt fel a bukaresti tévében, ma a Nemzeti Színház igazgatója. Közös budapesti és bukaresti éjszakák emlékével András sorsa fölött a bartóki összetartozás gondolatában szólítottam cselekvésre. Beszélgetésre kértem Jean Pierre Guglielmit, az Európa Tanács sajtóosztályának kelet-európai ügyekkel foglalkozó munkatársát. Aki értette a romániai magyarság ügyének drámai súlyát, azt, hogy a kisebbségi jogok európai chartájának kidolgozása sürgető feladat az Európai Ház jó szellemű társbérletében, mondván: „...ha a lakást többen lakják, mindegyiket megilleti a konyha és a fürdőszoba is.” Amikor Guglielmi úrral beszélgettem, ma a sajtóosztály vezetője, már élt egy regionális és kisebbségi nyelvek ügyében született strasbourgi nyilatkozat, amit például Franciaország nem írt alá. Így természetes, hogy ha korzikai vagy a bretonság igényeivel nem törődik a Gloire állama, a testvériség nagy hazájának hírgyárosai nem is akarták érteni az erdélyi dráma mélységeit sem. Gál Kinga és képviselőtársainak küzdelme ma is erről szól Brüsszelben és Strasbourgban – mert a nagyhatalmi ábrándok erőszakoszervezete bénítja a kis népek méltóságának törvénybe iktatását.

(A bolydult márciusi napokban hirdették a plakátok, a városban vendég szerepel Strasbourg szülőtte, a világ nagy mímese, Marcel Marceau. A hatvanas évek közepén Debrecenből kétszer is Pestre utaztam érte, hogy az Erkel Színházban láthassam virtuóz egyperceseit. Lisztes arcával, fején cilinderforma kalap, rajta: szál virág – ez volt az ő Bip figurája. Marceau megszenvedett sorsából növesztette fel jelképes alakját, mert Strasbourgból menekülnie kellett a német uralom idején, A modern kor Pierrot-ja, aki az ember sebezhetőségét s mindenkori szabadságálmát, látható és láthatatlan harcait élte a poétikus és Daumier karikatúráit idéző szatirikus jelenetekben. „Tenyerünkön nyújtjuk át a színházat” – vallotta Marceau, s az ő szabadság-zsarnokság játék víziójában az atomháború rémétől féltette az emberi nemzetséget. S ami negyedszázada otthon oly erősen betöltötte nézői lelkesültségemet, azon a március végi strasbourgi estén tragikus bizonyossággal hűtötte: félelmünket a látszólagos béke idején se feszítsük az egyetemesség égboltjára. Mert a társbérleti kapcsolat is a pusztulás apokalipszisést szabadíthatja az emberre vagy egy közösségre is. Az egymás közötti emberi-lelki fertőtlenítés után következhetsz a magasabb ügyek iránti aggodalom – tűnődtem a színházat körözve az esőverte márciusi éjszakában. A katedrális órája éjfelet világolt a magasban, s képzeltem:

benn üt az óra, s indulnak az öreg passiójáték szereplői – a kaszás kíméletlenül felügyeli őket. András immár a pesti katonai kórházban – ugyan láthatom-e még, ölölhetjük-e egymást? – vívódtam a dóm felügyelte strasbourggi éjszakában. „Az idő halad előre, az ember hátrafelé” – emlékezett gyermekkorára Marceau a strasbourggi katedrális harangzúgásának naponkénti ámulatában. A közösség! A templomi gyülekezet ereje! De sokszor mondta és írta András gyermekkori és kései idejét idézve. Szenczi Molnár uram zsoldárait maga is orgonálta, kísérvé Kamarás magyarjainak fohászait az Úrhoz. S a példát mártíriumává avatta: menekülhetett volna az RMDSZ székházból, de azt mondta: nem hagyja el sorsosait. Írás és Erkölcs a kivételesek életművében szervesül. Augusztusban otthon időzve már az amerikai kezelésből hazatért szerzővel a szegedi Szabadtéri Játékokon együtt néztük A szuzai menyegzőt, amely megrendítően időszerűsítette Bétisz fájdalmát a bukás látomásában: „Nincs már istenünk, aki megbüntesse őket.” A sárkányos veszedelem tehát nem alszik, hanem életre támadt, amit oly annyira félt András egyik távbeszélgetésünkben még a kondukatori időkben. Életműkiadásának interjúgyűjteményét ezért is a tervezettnél előbbre hozva szerkesztettem a 91-es könyvhétre. Örömmre személyesen is megbeszélhettük az anyagot, mert a történelmi fordulat jeleként először, kisebbségi sorban élő író az egyetemes magyar kultúra küldötteként nemzetét képviselte a magyar napokon Strasbourgban. A zsűfólásig telt Kléber könyvesboltban a Párizsból érkezett Vörös Eszter és Funtek Frigyes, egykor a Nemzeti tagjai, műveiből olvastak fel franciául. Az elzászi írószövetség ebédet szervezett tiszteletére, amelyen Albert Stricker neki ajánlott versét adta át. Magdi diplomáciájának köszönhetően András találkozott Catherine Lalumière asszonnyal, az Európa Tanács főtítkárával, aki megismerve a vásárhelyi pogrom részleteit, megkérdezte az írótól: „Mit tegyünk? Ne álljunk szóba ezzel a hatalommal?” András Bethlen Gábor-i bölcsességgel, gyűlöletmentes lélekkel válaszolt: „Nem szabad őket kirekeszteni, de nagyon oda kell figyelni arra, hogy mit mondanak, és mit cselekszenek.”)

ÖRÖKÖS KISEBBSÉGBEN. 1990 tavaszán képtelen és valótlan tudósítások áradtak a vásárhelyi pogromról. Sorolni se érdemes a nagyhírű *Liberation*, *Le Monde*, a *Figaro* és a tévériportok hanyag, össze-vissza anyagait. Feltűnő volt az is, hogy a Vatra hírhedt alakjainak (Zeno Opriș Bancu) antiszemita trágárságait sem említették. Érthetőn, mert akkor nyilvánvaló a francia közönség előtt: nacionalista-rasszista román banditák hangolják a közhangulatot a magyarság ellen. Mondhatjuk: mit se változott a francia politikai gondolkodás, mert a két világháború között a kolozsvári francia konzul hiába jelentette a magyarok gondjait s a feszültségeket, fölöttese, a bukaresti francia nagykövet kihúzta a kínos tételeket, és a jelentést csonkultán küldte Párizsba.

Egy cikket mégis említve, mert ez a román diplomáciát jellemzi: Ioan Negruțiu, a brüsszeli egyetem román lektora azt állította a *Quotidien de Paris*-ban (1990. április 3.), hogy a francia lapok az erdélyi magyarság érdekeit képviselik. Cikke annyi arcátlan valótlanúságot tartalmazott, hogy Magdi pontokba szedve cáfolta, s levelét elküldte a lapnak, de írását nem közölték. Vigasztaltuk magunkat: talán arra mégis szolgált a cáfolat, hogy a lap főszerkesztőjét máskor hasonló hazugság a gyanakvás és a bizalmatlanság érzésében megpendíti, s újabb gya-

lázkodásokat nem közöl. A francia médiumok Románia iránti süketsége a májusban rendezett romániai választáson világossá lett előttünk: áradtak a népszerűsítő anyagok, sugallva a Câmpeanu–Rațiu-szövetség győzelmét. Május 21-én délben már gyanítható volt, hogy az Iliescu–Petre Román-kettős jut hatalomra, így a francia tudósítók eltűntek Bukarestből. S hogy az RMDSZ második lett, arról a francia hírközlésnek szava se volt, mert egy nemzetiségi párt ereje és működése fölöttébb kínos példa egy világhatalmi öntudattal élő nemzetállamban. Szemlélve a francia sajtó keleti tudósításait, már akkor feltűnt: szervezik a „szakértők”, a „hiteles” megmondók tábort: ahogy Magyarországot főként Kis János és Tamás Gáspár Miklós, úgy Lengyelország helyzetét visszatérőn Geremek és Michnik magyarázta. Románia ügyében némi üzemzavart jelentett, hogy a párizsi román nagykövet, Alexandru Paleologu gyakran eltért Iliescu kottájától, s emiatt nyílt viszály lobbant a hazai vezetéssel, de a nyári bányászjárás megroppantotta a francia médiumbizalmat a bukaresti vezetésben. Az persze eszükbe se jutott, hogy a márciusi Hodák-járás Vásárhelyen a szekunak és Iliescu államvezetésének a főpróbát jelentette a fővárosi értelmiségellenes hadművelethez. Immár negyedszázados tanulság, amit a napokban a nyugati országok kritikájaként a *Figaró*ban Françoise Pons megfogalmazott a tíz éve tagországgá lett országok iránti közömbösségéről: „... a franciákat még mindig nem érdeklik, miféleké ezek az országok, miként élték meg a kommunizmus vége óta az elmúlt negyedszázadot, mi bántja őket, mit jelent számukra a nacionalizmus, milyen a kulturális azonosságtudatuk” (*Magyar Nemzet*, 2014. május 2.).

(Az érdektelenség mellett súlyosabb zavarokat is észlelhetünk a nagy öntudatú demokráciában. Elzász és Strasbourg jó terepnek mutatkozott, mert felnagyította a francia politika és közgondolkodás zavarát. Ottidőzésünk idején, s majd még egy évtizeden át fáradhatatlanul vitatkoztak azon, hogy Albert Schweitzerről elnevezhetik-e a strasbourgi egyetemet, mert hiszen a közeli Kaysersberg szülötte. Nobel-díjas, aki Nyugat-Afrikában a lambéréne-i kórházat megalapítván az emberi együttérzés példáját mutatta a világnak – és mégsem bizonyult méltónak. Helyette Marc Bloch francia történésről nevezték el az intézményt. Alighanem a rossz lelkiismeret működhetett, mert az első világháború idején az Afrikából hazalátogató tudóst és orgonaművészt a németekkel vívott háború légkörében a franciák bebörtönözték. Schweitzer későbbi hazatéréseit, Nobel-díját ünnepezték is, ám nem annyira, hogy Strasbourgban is rangosítsák a világ számos egyetemének tiszteletbeli doktorát. De a nemzetállamiság különös jelét észlelhetjük 1991 márciusában. Strasbourgi események ritkán kerültek az országos állami tévé, a 2-es csatorna esti híradójába. De azon a napon, amikor a strasbourgi képviselőtestület ülésén úgy határozott, hogy a város utcáit kétnyelvű táblákra cserélik, tehát francia mellett németül is olvasható legyen a sok száz éves terek, utak elnevezése (!) – a hír a tolerancia népének országos felháborodását gerjesztette. Kétnyelvű táblák, s hozzá németül – Elzászunkban? Az idő csöndesítő, megbékítő természetét észlelhetjük: aki ma Strasbourgban jár, láthatja megvalósult a névgazdagító határozat, festékekkel se öntözik, s a németek se foglalták vissza a várost – és áll Franciaország is. Duna-medencébe hazapillógo elmével világossá lett: a kisebbségi nyomorúságot a nagy hatalmi engedékenység törvényesíti, s nem remélhetjük,

hogy (akkor még) Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia államiségának múltbeli eredet-
varainak jeleit engedi a világgal tudatni. Beneš törvénye írva vagy íratlanul voltaképp
az Európa-daraboló nagyhatalmi politika megfélemlítő tudatalattijaként is működik.

S még valamit: a folytonos zavartságukat irántunk, a kelet-közép-európai térség iránt
az európai politikai érzéketlenség is magyarázza. Antall József időben és éppen Stras-
bourghban figyelmeztette Európát a balkáni háború veszélyére. Mitterrand Franciaorszá-
ga is nagy szerb barátságban égett az időtt. '91 márciusában Lalumiére asszony, az
Európa Tanács főtájtára a strasbourgi Nemzetközi Gimnáziumba látogatott, ahol a diákok
kérdzhettk munkájáról, az időszerű nemzetközi helyzetről. A találkozót a helyi tévé
egyenesben közvetítette, így én is láthattam, amint Balázs fiam szólásra jelentkezett.
A hazai újságok nyomán aggodással kérdezte: mit cselekedne a Tanács, amennyiben
háború robbanna ki Jugoszláviában? „Erre nincs esély” – mondta a főtájtár asszony. És
alig három hónappal később megindultak Milošević tankjai, majd egy gyilkos háborúban
felmorzsolódott a Trianon-félcette ország. Sütő András látomása, A szuzai menyegző
nemzetiségek élettragédiájává rettenetesült Jugoszlávia darabolódásában.)

HAZA-HÍVÓ. 1991. április elején egy este Fekete György államtitkár úr tele-
fonált: elvállalnám-e a Nemzeti Színház igazgatását? Az okokról nem beszélt,
annyi azért korábban Strasbourgig szívárgott: igényes színházi esték szolgálata
több emberséget is kívánna Nemzetinkben. Hazahívása felbolydított, mert
strasbourgi, családi sorsunkat is fordító létkérdéssé emelkedett. Kétnapi türel-
met kértem, hogy asszonykámmal megbeszéljem. Azt ugyan nem tudtam, hogy
mit vállalnék a színházban, de azt igen, hogy két évig csak napokra találkozh-
hatunk. Közös örömök fogyottan kell majd élnünk; súlyos kérdés; bírjuk majd-e
a próbatételt, miközben hivatalos szolgálata őt is naponta kimeríti. Azt mondta
Magdi: „Több mint két évtizede járod a Duna-medencét, a nemzeti színjátszás
dolgában utazol, írod a krónikáidat, vélekedsz, most megadatik a cselekvés
esélye. Menned kell, majd én a gyermekeket is igazítom.” Az otthoni tébolyos
közéletre gondoltam, amelynek jeleként Antall József piszkolását a francia la-
pokban, hazai szerzők gerjedelméből is, sűrűn észlelhettük. Bírom-e majd a rám
zúduló kartácstüzeket? Érdemes-e vállalni, hogy majd kudarcosan visszafus-
sak? Kérdés az is: lehet-e teremtő légkörben dolgozni? Kivételes elődökre, He-
vesi Sándorra és Németh Antalra is gondoltam, mindkettő milyen bectelen
politikai játékok áldozata lett. Aztán Sütő András mártírúma erősödött fel: mit
vállalt ő, semmi-áldozat(?); dehogyan: kivételes adomány az, amire engem szó-
lítanak. Távlatos kérdés: hogyan lehetne a nemzeti színjátszást a napi politikai
fölött összetartó erőként felmutatni? Nemzeti értelemben a bartóki modellt él-
tetni – ahogy Németh László gondolta a Duna-táji népek összeragasztását. Hogy
mindenek ellenében a román, szerb, horvát, szlovák nemzeti színházak közös,
sorsébredtő erejével győzzünk le a sárkányos veszedelmeket!? Megváltó mu-
tatvány – írta a drámaíró feladataként Hubay Miklós, én a Nemzeti Színház
sorsmegváltó mutatványát körvonalaztam már sok írásomban – lesz-e erőm
a próbához; életre hívni az eszmét?

S éppen előző nap, április 8-án közvetítették a Molière-díjak ünnepét; meg-
rendülten néztem, ahogyan a 81 éves Jean-Louis Barrault életműdíját átvette.

Egy hatalmas színház közönsége, a francia művészeti élet nagyjai felálltak, és zúgó tapssal, könnyezve, együteműen, zengő lélekkel éltették. Barrault hitvallása: a színház naponkénti emberkertészet, a szeretet áradása társulat, műszak közös munkájában; és esténként a közönség varázskörét megteremtve. Búcsúra lendülő kezét, fáradt mosolyát nézve haza gondoltam: de sokszor beszélgettem Ruttkai Évával, Mensáros Lászlóval, Sinkovits Imrével, Bessenyei Ferencsel s a fiatalokkal, Kubik Annával, Bubik Istvánnal, Funtek Friggyessel határon túli színházi barátaimmal, s nemegyszer olvastam Latinovits *Ködszurkálóját*. És Gellért Endre *Ványa bácsija* és Lengyel György *Sirálya* kíséri életemet. Két évtizeden át Vásárhelyen, Kolozsvárott, Győrben, Gyulán, Újvidéken láttam Harag György rendezéseit. Mindannyian mondták és előadások bizonyították: a Szeretemben való együtt gondolkodás és a munka teremt hiteles színházi estéket. Ahogy Gyuri a halálos kór szorításában a *Cseresnyéskertre* készülve mondta: „Együtműködést kívánok, a közös kín demokráciáját.” Igen együtműködést – kínban és örömteremtő álomban: színháziak belül és kívül a társadalommal és más népekkel, nemzetekkel. „Mert ők mondják, de nem cselekszik” – olvasható Máténál (23/3). A rendelt idő, a cselekvés jött el; a mondás idejét bevégezni tehát! Felmerült előttem Andrzej Wajda alakja, akit még 1977-ben napokon át filmes ügyekben kísérve, a repülőtéren színházi kérdéssel búcsúztattam: eljönne-megrendezni a *Menyegzőt*? „Ha hívnak, mindenképp”, válaszolta. Nagy Gáspár: hazaszólító szép gondolata is felmerült, a „mellettünk vagy” óhaja. Hogy a Nemzetivel békességet hirdetni a zilált világban. Nemzeti váltás – a lelkekben is, az esték fölött a nagyobb összetartozás igazolása – hátha mégis valami igazolható...; a strasbourgi dóm menekvést adó karikáját muszáj elengednem...! Hátároztam: április 14-én este indulok, mondtam államtitkár úrnak. Még írtam egy levelet Zelnik Istvánnak, az Európa Tanács magyar felelősének, hogy mi minden lehetőség adódna erősíteni a magyar kultúrát Strasbourgban. De nem sikerült ihlető igyekezetem; akkor már Zelnik úr üzleti-gyapodási terveivel foglalkozott. Mert azóta mérhetetlen gazdag keleti kincseinek gyűjteménye az Andrassy úton egy villában látható, s a körötte gomolygó eredetmondák immár a bulvársajtó és az ügyvédi szakkérdések körében hullámszanak.

Délután Magdival még egyszer körbejártuk a katedrális; az orgona mellett álló trombitástól és a perecestől el sem búcsúztam, de Radnóti Miklós barátját erősen megnéztem az alkonyuló tavaszban. Magdi a kávé-, vajassütemény- és csokoládéillatú kávéházba, a Christianba hívott – szavunk alig volt, fogtuk egymás kezét. Rodin *Katedrálisát* képzelve, összekulcsolódó kéz a kézben, dermedt reménnyel hallgattuk a Jövőt. Két évtized közös sorsa, otthon már lefekvéshez készülődő gyermekeink öröme ígérte: győzzük majd az egymásnélküliséget.

Kevéssel éjfél után, midőn a katedrális belső órájában is feltűnt a Hold és a csillagok is járták a maguk útját, az Orient kerekai Kehl felé csattogtak. Immár vízum nélkül, hazahívó utasként rázódtam honomba. Tapintatosabban, mint ahogy Victor Hugo postakocsijának éjszakai zötyögéséről értesülhetünk *Rajnai utazásában*. Strasbourgba jutva az író aztán a Münster tornyából széttekintve vigasztalhatta magát, mert „eleven térképéként” terült el a táj; „...párával, füsttel, fé-

nyekkel és árnyékokkal, a folyó hullámainak redőzésével, levelekkel, lombokkal, felhővel, szitáló esővel és napsugarakkal”. Álom és alvás nem könnyítette tizenhat óras utamat; lám még a toronyba se jutottam fel strasbourgi hónapjaiban, tűnődtem; a borok útján se folytatjuk családís bolyongásunkat; Schweitzer szülőházába se tudtam bekukkantani; fájdalom szorított: elmaradnak a beszélgetések Balázssal az Európa parkban; és a kicsikkel a gólyák szemléje, amelyek télen a hóban lépkedve is emlékeztettek bennünket otthoniságunkra. A colmari katonatemetőbe sem viszek immár virágot Hevesi András sírjára, ahová Cs. Szabó László szép esszéje vezetett. Mint futott a vonat kelet felé, egyre kövesedtek a strasbourgi emlékek, s a Jövő remegő bizonytalansággal erősödött.

Április 15-én, hétfőn a Keleti pályaudvaron három barátom várt. Béla, akivel emberi és eszmei hűségben azóta se eresztjük egymást. Attila, akit két évtizeddel korábban tehetséges rendezőként ismertem meg; Erdélyből áttelepülvén egyre koptatta magát, s már nem hívhattam társnak, mert a színház ajzott közössége nyugalmas és türelmes légkört kívánt; így aztán Attila becsapatva érezve magát, a továbbiakban leveleimet visszaküldte, köszönésemet nem fogadta. Harmadik: István, aki politikai legényesét fáradhatatlanul járva utóbb már Bokros Lajos édenét hajszolja. Találkozásunk örömeben egy-egy pohár borral koccintottak, én pedig ásványvizet ittam holnapi reményeinkre.

Nyugatról a Keletibe: strasbourgi magánüdvösségemből immár hazaérkeztem a gyötrődő cselekvés, a közös kín demokráciájába.

(2014. május 8.)

